

શ્રી વીતરાગાય નમઃ

ઉપનેઘવા
વિગમેઘવા
ધુવેઘવા

ગુરુપ્રાણ આગમ બંધીસી આધારિત પરિચય પુસ્તિકા

૨૮ થી ૩૧

૩૨

શ્રી ઇંદ મૂત્રો - શ્રી આવશ્યક મૂત્ર

આશીર્વાદ

તપસત્રાટ પૂ. ગુરુદેવ શ્રી રતિલાલજી મ.સા.

રાષ્ટ્રસંત પૂ. પરમ ગુરુદેવ શ્રી નમ્રમુનિ મ. સા.

પૂ. શ્રી મુક્ત-લીલમ ગુરુણીદેવા

ગુરુણીશ્રી પૂ. વીરમતીબાઈ મ.

આલેખન

- ડૉ. સાધ્વી આરતી

- સાધ્વી સુબોધિકા

અનંત ઉપકારી તપસમ્રાટ પૂજ્ય ગુરુદેવ
શ્રી રતિલાલજી મહારાજ સાહેબ

25th
પુણ્યસ્મૃતિ
ઉપલક્ષ

25th
પુણ્યસ્મૃતિ
ઉપલક્ષ

અહો ગુરુદેવ!
આપની આજ્ઞા સહ પરમ કૃપાએ
સાકાર પામેલી ગુરુ પ્રાણ
આગમ બત્રીસી આધારિત
આગમ પરિચય પુસ્તિકાઓ ફતજાભાવે
આપના કરકમલમાં અર્પણ... સમર્પણ...

ચાર છેદ સૂત્રો

આચારો પ્રથમો ધર્મઃ । જૈનધર્મ આચારપ્રધાન છે. રત્નત્રયીની આરાધનાની સફળતા આચારશુદ્ધિમાં છે. સાધક પૂર્ણ વિશુદ્ધિના લક્ષે પંચાચારનું પાલન કરે છે, તેમ છતાં પૂર્વકૃત કર્મોના ઉદયે, અનાદિકાલીન સંસ્કારે સાધક અનેકવાર સ્ખલના પામે છે, સાધના માર્ગથી ચલિત થાય છે. ક્યારેક જિનપ્રવચનમાં શંકા-કાંક્ષા ઉત્પન્ન થતાં આચારપાલનમાં નાના-મોટા દોષોનું સેવન કરે છે, દોષ સેવનથી સાધકનું વ્રત ખંડિત થાય છે. વ્રતમાં છિદ્ર પડે છે, આ છિદ્રને પૂરિત કરવા, ખંડિત વ્રતને અખંડ બનાવવા માટે આચાર્ય ભગવંતોએ ઉપાયો દર્શાવ્યા છે. તે ઉપાયોનું નિરૂપણ શ્રીનિશીથ સૂત્ર, શ્રીવ્યવહારસૂત્ર, શ્રીબૃહદ્કલ્પસૂત્ર અને શ્રીદશાશ્રુતસ્કંધસૂત્ર, આ ચાર છેદસૂત્રોમાં છે.

પાંચ ચારિત્રોમાંથી બીજું છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર છે. તેમાં દોષસેવન થયું હોય, તો તેની શુદ્ધિ માટેના ઉપાયો છેદસૂત્રોમાં છે. છેદની પ્રક્રિયા સાધકની શુદ્ધિ માટે છે. જેમ શરીરના હાથ-પગ આદિ કોઈ એક વિભાગમાં સડો થયો હોય, તો મલમ વગેરે લગાડવા છતાં તે અંગની શુદ્ધિ થતી ન હોય, સડો ધીરે ધીરે આખા શરીરમાં

ફેલાવાની શક્યતા હોય, ત્યારે ડોક્ટરો તે દર્દીને બચાવી લેવા માટે ઓપ્રેશન દ્વારા શરીરના સડી ગયેલા ભાગનું છેદન કરે છે, તેમ સાધકની સાધનામાં પાપદોષના સેવનથી સડો થાય અને આલોચના આદિથી તેની શુદ્ધિ શક્ય ન હોય, ત્યારે આચાર્યાદિ સાધકના સાધનામાર્ગને સુરક્ષિત રાખવા માટે દોષ સેવનના દંડ રૂપે તેને પ્રાયશ્ચિત આપે છે.

છેદ સૂત્રોમાં વિવિધ પ્રકારના દોષો તથા તેની શુદ્ધિ માટે વિવિધ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિતનું વિધાન છે. છેદ સૂત્રોના વિષયોને ચાર વિભાગમાં વિભાજિત કરી શકાય છે- ઉત્સર્ગમાર્ગ, અપવાદમાર્ગ, દોષસેવન અને પ્રાયશ્ચિત. **ઉત્સર્ગમાર્ગ**- દરેક સાધકોને જે નિયમોનું પાલન અનિવાર્ય હોય, તે ઉત્સર્ગમાર્ગ છે. જેમ કે પાંચ મહાવ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિનું પાલન, તે ઉત્સર્ગમાર્ગ છે. સાધુઓ પ્રામાણિકતાથી તેનું પાલન કરે છે. ઉત્સર્ગમાર્ગને સામાન્ય આચાર-વિધિ કહે છે.

અપવાદમાર્ગ - સામાન્ય આચારપાલનમાં વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં જે છૂટ અપાય તે અપવાદમાર્ગ છે. જેમ સામાન્ય રીતે સાધુ ગૃહસ્થને ત્યાં બેસે નહીં પરંતુ વૃદ્ધ, તપસ્વી કે ગ્લાન સાધુ કોઈ વિકટ પરિસ્થિતિમાં બેસી શકે છે, તે નિર્દોષ અપવાદ છે. સાધુએ જલમાર્ગે વિહાર ન

કરવો, તે ઉત્સર્ગમાર્ગ છે પરંતુ અનિવાર્ય પરિસ્થિતિમાં નદી પાર કરવી પડે, તો મહિનામાં બે વાર કરી શકે છે. આ સદોષ અપવાદ છે. આ રીતે સદોષ અને નિર્દોષ બંને પ્રકારના અપવાદમાંથી જ્યારે જે યોગ્ય હોય, તે અપવાદમાર્ગનું સેવન ગુર્વાજ્ઞાપૂર્વક કરીને, ત્યારપછી ગુરુપ્રદત્ત પ્રાયશ્ચિતનો સ્વીકાર કરીને સાધક પોતાની શુદ્ધિ કરે છે.

દોષ સેવન- ઉત્સર્ગ કે અપવાદમાર્ગનું, સંયમ સમાચારીનું ઉલ્લંઘન કરવું, વ્રતનો ભંગ કરવો, તે દોષસેવન છે. છેદસૂત્રોમાં વિવિધ પ્રકારના દોષોનું કથન છે, જેમ કે - સયેત આહાર, આધાકર્મી આદિ દોષયુક્ત આહાર વાપરવો, શય્યાતરનો આહાર વાપરવો, અયતનાથી પરઠવું, શરીર શુશ્રૂષા, રોગચિકિત્સા, કુશીલસંગ, અકાલે સ્વાધ્યાય, વસ્ત્રાદિને રંગવા, સૂકવવા વગેરે અનેક પ્રકારે દોષ સેવન થાય છે.

પ્રાયશ્ચિત- દોષ વિશુદ્ધિ માટેની પ્રક્રિયાને પ્રાયશ્ચિત કહે છે. છેદસૂત્રોમાં મુખ્ય તથા ચાર પ્રકારના પ્રાયશ્ચિતનું કથન છે. (૧) ગુરુ યૌમાસિક પ્રાયશ્ચિત (૨) ગુરુ માસિક પ્રાયશ્ચિત (૩) લઘુ યૌમાસિક પ્રાયશ્ચિત (૪) લઘુમાસિક પ્રાયશ્ચિત. પ્રાયશ્ચિત માટે વપરાતી આ ચારે સંજ્ઞાઓ રૂઢ

છે.

કયા દોષનું કોને કેટલું પ્રાયશ્ચિત આપવું, તેનો અધિકાર ગુરુનો જ છે. તેમાં શિષ્યની બુદ્ધિ કે તર્ક-વિતર્ક નકામા છે. સાધુએ કેવા સંયોગોમાં, કેવા ભાવમાં, કેવી રીતે દોષસેવન કર્યું છે, તેને ગુરુ યથાર્થ રીતે જાણીને પછી શિષ્યની યોગ્યતા તથા તેના સામર્થ્યનો વિચાર કરીને નિષ્પક્ષભાવે તેનું પ્રાયશ્ચિત આપે છે.

શ્રી નિશીથ સૂત્ર

આ પ્રથમ છેદ સૂત્ર છે. નિશીથ એટલે રાત્રિ અથવા અપ્રકાશ અર્થાત્ કાલથી રાત્રિનો સમય અને ક્ષેત્રથી જન સમુદાયથી રહિત એકાંત સ્થાન. આ શાસ્ત્રના ભાવો ગંભીર અને ગોપનીય હોવાથી અનધિકારી શિષ્યોને તેની વાચના આપી શકાતી નથી, તેમ જ યોગ્ય શિષ્યને પણ જાહેરમાં તેની વાચના આપવી યોગ્ય નથી. સુપાત્ર શિષ્યોને એકાંતમાં આ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરાવાય છે, તેથી તેનું 'નિશીથસૂત્ર' નામ સાર્થક છે. તેનું બીજું નામ આચાર પ્રકલ્પ છે તે આચારાંગ સૂત્રની ચૂલિકા રૂપે પ્રસિદ્ધ છે.

શ્રી વ્યવહારસૂત્ર અને બૃહદ્કલ્પસૂત્રમાં સાધુ જીવનના વિધિ-નિષેધ રૂપ જે જે વ્યવહારનું કથન છે તેનું

ઉલ્લંઘન કરવા રૂપ દોષ સેવનનું પ્રાયશ્ચિત નિશીથ સૂત્રમાં છે. તેમાં ૨૦ ઉદ્દેશક છે.

પ્રાયશ્ચિત - તેના મુખ્ય બે પ્રકાર છે. (૧) ઉદ્ઘાતિમ - લઘુ તપ પ્રાયશ્ચિત અને (૨) અનુદ્ઘાતિમ - ગુરુતપ પ્રાયશ્ચિત.

આ બંનેના પણ માસિક અને ચાતુર્માસિકના ભેદથી બે બે ભેદ છે. આ રીતે પ્રાયશ્ચિતના ચાર પ્રકાર થાય છે. (૧) લઘુમાસિક (૨) લઘુચાતુર્માસિક (૩) ગુરુમાસિક અને (૪) ગુરુચાતુર્માસિક પ્રાયશ્ચિત.

આચાર્ય આદિ શિષ્યની વ્રતભંગની પરિસ્થિતિ યથાર્થ રીતે જાણીને યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત આપે છે. વ્રતભંગની ત્રણ પરિસ્થિતિ હોય છે, યથા-રાજ્ય સત્તાના દબાણથી કે ભૂત-પ્રેત આદિને વશ થઈને પરવશપણે થયેલો વ્રતભંગ (૨) પોતાના જ આવેશ કે આતુરતાથી થયેલો વ્રતભંગ (૩) મોહનીયકર્મના પ્રબળતમ ઉદયને આધીન થઈને થયેલો વ્રતભંગ.

આ ત્રણે પરિસ્થિતિમાં વ્રતભંગ થવાથી ક્રમશઃ પ્રાયશ્ચિતની માત્રા ક્રમશઃ વધતી જાય છે. આ પ્રાયશ્ચિતમાં જઘન્ય એક એકસણું અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૨૦ ઉપવાસ સુધીનું પ્રાયશ્ચિત હોય છે. પ્રભુ મહાવીરસ્વામીના શાસનમાં ઉત્કૃષ્ટ

છ માસનું જ પ્રાયશ્ચિત હોય છે, તેનાથી અધિક પ્રાયશ્ચિત હોતું નથી.

આ સૂત્રના ૧૮ ઉદ્દેશકોમાં વિવિધ પરિસ્થિતિના દોષસેવનના પ્રાયશ્ચિતોનું તથા વીસમા ઉદ્દેશકમાં પ્રાયશ્ચિત આપવાની પદ્ધતિનું નિરૂપણ છે.

શ્રી દશાશ્રુતસ્કંધ સૂત્ર

આ બીજું છેદ સૂત્ર છે. સામાન્ય રીતે છેદ સૂત્રોના બે કાર્ય છે. (૧) સાધકને દોષસેવનથી બચાવવા અને (૨) દોષની શુદ્ધિ માટે પ્રાયશ્ચિતનું વિધાન કરવું. શ્રી દશાશ્રુતસ્કંધસૂત્રમાં સાધકને દોષમાંથી બચવા માટે વિષયોનું પ્રતિપાદન છે. તેમાં દશ દશા-અધ્યયન છે.

પ્રથમ દશામાં અસમાધિસ્થાન, બીજી દશામાં શબલદોષ અને ત્રીજી દશામાં તેત્રીસ આશાતનાનું વર્ણન છે. તેને જાણીને સાધક તે દોષ સેવનથી દૂર રહે છે. ચોથી દશામાં ગણિ-આચાર્યની આઠ સંપદાનું નિરૂપણ છે. તેના દ્વારા આચાર્યનું વ્યક્તિત્વ તથા તેના કર્તવ્યોની સ્પષ્ટતા થાય છે.

પાંચમી દશામાં ચિત્તસમાધિના દશ સ્થાનો, છઠ્ઠી દશામાં અગિયાર શ્રાવકની પ્રતિમા અને સાતમી દશામાં

બાર ભિક્ષુની પ્રતિમા-વિશિષ્ટ અભિગ્રહોનું વર્ણન છે. આઠમી દશાનું નામ પર્યુષણાકલ્પ છે, તેમાં સાધુ સમાચારીનું પ્રતિપાદન હતું પરંતુ વર્તમાનમાં તે ઉપલબ્ધ નથી, વર્તમાને તેમાં ભગવાન મહાવીર સ્વામીના પંચકલ્યાણકનો ઉલ્લેખ છે. નવમી દશામાં મહામોહનીય કર્મબંધના ત્રીસ સ્થાન તથા દશમી દશામાં નવ પ્રકારના નિદાનનું નિરૂપણ છે. આ સર્વ વિષયોની જાણકારી સાધકને દોષસેવનથી દૂર રાખે છે.

શ્રી બૃહત્કલ્પસૂત્ર

આ ત્રીજું છેદ સૂત્ર છે. કલ્પ શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે - આચાર, મર્યાદા, રાજનીતિ, વગેરે. આ શાસ્ત્રમાં સાધુ જીવનની મર્યાદાનું કથન છે. તેના છ ઉદ્દેશક છે. સાધુ જીવનના કલ્પો-નિયમોના ત્રણ પ્રકાર છે.

(૧) વિધિકલ્પ- વિધેયાત્મક નિયમો, જેમકે સાધુએ શેષકાળમાં ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરવો જોઈએ. સાધુ ગામ-નગર આદિમાં પોતાના કલ્પ અનુસાર સ્થિરતા કરી શકે છે વગેરે. જે સૂત્રપ્રયોગમાં 'કલ્પ' શબ્દપ્રયોગ હોય, તે વિધિકલ્પ છે.

(૨) નિષેધ કલ્પ - નિષેધાત્મક નિયમો, જેમ કે સાધુને

યાતુર્માસમાં વિહાર કરવો કલ્પતો નથી, સાધુને સચેત, અખંડ ફળ લેવા કલ્પતા નથી, વગેરે જે સૂત્રમાં ‘જો કમ્પઈ’ શબ્દપ્રયોગ હોય, તે નિષેધકલ્પ છે.

(૩) વિધિ-નિષેધકલ્પ - વિધિ-નિષેધાત્મક નિયમો, જેમ કે સાધ્વીને અખંડ તાલપત્ર-કેળા લેવા કલ્પતા નથી પરંતુ તેના વિધિપૂર્વક ટુકડા કરેલા હોય, તો તે લેવા કલ્પે છે. જે સૂત્રમાં ‘કમ્પઈ, જો કમ્પઈ’ બંને શબ્દપ્રયોગ હોય, તે વિધિ-નિષેધકલ્પ છે.

સાધુ જીવનની નિર્મળતા માટે મહાવ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિથી સંબંધિત સેંકડો વિધિ, નિષેધ રૂપ કલ્પ-મર્યાદાનું નિરૂપણ કરતું આ શાસ્ત્ર સાધુ-સાધ્વીઓને અત્યંત ઉપયોગી છે.

શ્રી વ્યવહારસૂત્ર

જેના દ્વારા વિવિધ અથવા વિવાદસ્પદ વિષયોનું અપહરણ અર્થાત્ નિરાકરણ થાય, સંશયાત્મક વિષયોનું નિર્ધારણ થાય, સમાધાન થાય, તેને વ્યવહાર કહે છે. જે શાસ્ત્રમાં તથાપ્રકારના વ્યવહારનું નિરૂપણ છે, તે વ્યવહારસૂત્ર છે. તેમાં પાંચ પ્રકારના વ્યવહાર, વ્યવહારી તથા વ્યવહર્તવ્ય, આ ત્રણ વિષયનું નિરૂપણ છે. તેના દશ

ઉદ્દેશક છે. વ્યવહારના પાંચ પ્રકાર છે - આગમ વ્યવહાર, શ્રુતવ્યવહાર, આજ્ઞાવ્યવહાર, ધારણા વ્યવહાર અને જીત વ્યવહાર.

આગમ વ્યવહાર - જેના દ્વારા વસ્તુતત્ત્વનો યથાર્થ બોધ થાય, તેને આગમ કહે છે. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં કેવળજ્ઞાન, મન:પર્યવજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, ચૌદપૂર્વ, દસપૂર્વ, નવપૂર્વના જ્ઞાનનો સમાવેશ આગમમાં કર્યો છે. નવપૂર્વીથી લઈને કેવળજ્ઞાની પોતાના જ્ઞાનથી સંયમી જીવનની પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ રૂપ વ્યવહારનો નિર્ણયકરે, તે આગમ વ્યવહાર છે.

શ્રુત વ્યવહાર - ઉપરોક્ત આગમ જ્ઞાન સિવાયના આચાર-પ્રકલ્પ આદિ અગિયાર અંગ શાસ્ત્ર તથા આઠ પૂર્વ સુધીના જ્ઞાનનો સમાવેશ શ્રુતમાં થાય છે. શ્રુતથી પ્રવર્તિત વ્યવહાર શ્રુતવ્યવહાર છે. નવ, દસ અને ચૌદ પૂર્વનું જ્ઞાન પણ શ્રુત રૂપ જ છે પરંતુ તે અતીન્દ્રિય અર્થ વિષયક વિશિષ્ટ જ્ઞાનનું કારણ હોવાથી તેનો સમાવેશ આગમમાં કર્યો છે અને તે સિવાયનું જ્ઞાન શ્રુત કહેવાય છે. શ્રુત-શાસ્ત્રના કથનાનુસાર જે પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ થાય તે શ્રુતવ્યવહાર છે.

આજ્ઞા વ્યવહાર- આગમ અને શ્રુતના અભાવમાં ગીતાર્થ સાધુની આજ્ઞાથી તત્ત્વનો કે પ્રાયશ્ચિતનો વ્યવહાર થાય,

તેને આજ્ઞાવ્યવહાર કહે છે. ગુરુની નિશ્રામાં સાધના કરતાં શિષ્યો ગુરુની આજ્ઞાને સ્વીકારીને તે પ્રમાણે વ્યવહાર કરે છે.

ધારણા વ્યવહાર - ગચ્છના ઉપકારી વડિલ સાધુ જો સંપૂર્ણ છેદ સૂત્રના અભ્યાસને યોગ્ય ન હોય, તો ગુરુદેવ તેને મહત્વના પ્રાયશ્ચિત પદો શીખવે છે. તે સાધુ તે પ્રાયશ્ચિત પદોને સ્મૃતિમાં ધારણ કરી રાખે છે અને તે ધારણા પ્રમાણે સમગ્ર વ્યવહાર કરે છે, તે ધારણા વ્યવહાર છે.

જિત વ્યવહાર - (૧) દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ, પ્રતિસેવન -દોષ વગેરેનો વિચાર કરીને જે પ્રાયશ્ચિત અપાય, તે જિત વ્યવહાર છે. (૨) કોઈ ગચ્છમાં કોઈ વિશેષ પરિસ્થિતિમાં સૂત્ર સિવાયની પ્રાયશ્ચિત પ્રદાનની પ્રવૃત્તિ થઈ હોય અને અન્ય સંતો તેનું અનુકરણ કરે, તે 'જિત-વ્યવહાર' છે. (૩) અનેક ગીતાર્થ સાધુઓ દ્વારા આચરિત, અસાવધ અને આગમથી અબાધિત રુઢિ પરંપરાને જિત વ્યવહાર કહે છે.

આ પાંચ પ્રકારના વ્યવહારમાંથી જો આગમજ્ઞાની પુરુષ ઉપસ્થિત હોય, તો આગમવ્યવહારને જ પ્રાધાન્ય આપવું, જો તે ન હોય, તો શ્રુત, આજ્ઞા, ધારણા અને જિતવ્યવહારને ક્રમશઃ પ્રાધાન્ય આપવું.

વ્યવહારી - ગણ અથવા ગચ્છના સાધુઓના આચારની શુદ્ધિ કરાવનારા પાંચ પ્રકારના વ્યવહારથી ગચ્છનું સંચાલન કરનારા ગીતાર્થ આચાર્યાદિ વ્યવહારી છે. તેમની યોગ્યતા તથા કર્તવ્યનું વર્ણન પ્રસ્તુત આગમમાં છે.

યથા-ઓછામાં ઓછી ત્રણ વર્ષની દીક્ષાપર્યાયવાળા, નિર્ગ્રંથ પ્રવચનમાં કુશળ, નિરતિચાર સંયમનું પાલન કરનાર, આચારાંગસૂત્ર અને નિશીથસૂત્રના જ્ઞાતા, પ્રાયશ્ચિતના નિર્ણયોમાં કુશળ હોય, તેને ઉપાધ્યાય પદ આપી શકાય છે.

ઓછામાં ઓછી પાંચ વર્ષની દીક્ષાપર્યાયવાળા, આચારપાલનમાં સ્વયં અપ્રમત્ત અને ચતુર્વિધ સંઘને આચારપાલન કરાવવામાં કુશળ, નિર્ગ્રંથ પ્રવચનમાં પદ્મ, દશાશ્રુતસ્કંધસૂત્ર, વ્યવહારસૂત્ર, બૃહત્કલ્પ આદિ છેદસૂત્રોના જ્ઞાતા હોય, તેને આચાર્યપદ આપી શકાય છે.

અપવાદ માર્ગમાં એક દિવસની દીક્ષાવાળાને પણ ઉપાધ્યાય, આચાર્યાદિ પદ આપી શકાય છે પણ તે માટે ઉપરોક્ત ગુણો આવશ્યક છે.

નવદીક્ષિત સાધુ સાધ્વીઓને આચાર્ય-ઉપાધ્યાય આદિ પદવીધરોની નિશ્રામાં રહેવું કલ્પે છે.

વ્યવહર્તવ્ય - આચાર્યાદિની નિશ્રામાં રહીને પાંચ પ્રકારના વ્યવહારનું પાલન કરનાર સામાન્ય સાધુ-સાધ્વી વ્યવહર્તવ્ય કહેવાય છે. આ આગમમાં સાધુ-સાધ્વીના આચાર-વિચારનું વિધિ-નિષેધથી વિસ્તૃત વર્ણન છે.

આ રીતે ચારે છેદ સૂત્રો શ્રમણ જીવનની આચાર સંહિતા અથવા દંડ સંહિતા કહેવાય છે.

શ્રી આવશ્યક સૂત્ર

સાધકોને સાધનાની વિશુદ્ધિ માટે અવશ્ય કરવા યોગ્ય અનુષ્ઠાનોને આવશ્યક કહે છે. જેને ચારિત્રધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ નથી, તેવા અવિરત જીવોને ચારિત્રમાર્ગ ગ્રહણ કરવાની પ્રેરણા માટે અને જેને ચારિત્રધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ હોય, વ્રત ગ્રહણ કર્યા હોય, તેવા સંયમી જીવોના વ્રતની શુદ્ધિ અને વ્રતની રક્ષા માટે પ્રતિદિન સવારે અને સાંજે કરવા યોગ્ય સાધનાનું કથન જે શાસ્ત્રમાં છે, તે આવશ્યક સૂત્ર છે. વ્યવહારમાં તેને પ્રતિક્રમણસૂત્ર કહે છે.

તીર્થકરો કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પછી સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા રૂપ ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરે છે. સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકાને ઉભયકાલ પ્રતિક્રમણ કરવું અનિવાર્ય હોવાથી તીર્થની સ્થાપનાના પ્રથમ દિવસે જ

ગણધર ભગવંતો તીર્થકરના ઉપદેશ અનુસાર આવશ્યકસૂત્ર સહિત દ્વાદશાંગી-બાર અંગ સૂત્રોની રચના કરે છે અને તે દિવસથી ચતુર્વિધ શ્રીસંઘના તમામ સાધકો તેની આરાધનાનો પ્રારંભ કરે છે, તેનાથી જ સમગ્ર જૈન સાહિત્યમાં આવશ્યકસૂત્રની અગ્રતા, પ્રધાનતા કે મુખ્યતા પ્રતીત થાય છે.

આવશ્યક શબ્દના અનેક પર્યાયવાચી શબ્દો તેના સ્વરૂપને તથા તેની મહત્તાને પ્રદર્શિત કરે છે. (૧) મુમુક્ષુ સાધકોને અવશ્ય કરવા યોગ્ય અનુષ્ઠાન હોવાથી, તે અવશ્યકરણીય છે. (૨) આવશ્યકની સાધના દ્વારા અનાદિકાલીન કર્મોનો નિગ્રહ થતો હોવાથી તે ધ્રુવનિગ્રહ કહેવાય છે. (૩) આવશ્યકની આરાધના કર્મોથી મલિન આત્માની શુદ્ધિનું કારણ હોવાથી તે વિશોધિ કહેવાય છે. (૪) ઈષ્ટ અર્થની સિદ્ધિનો સમ્યક્ ઉપાય હોવાથી તે ન્યાય કહેવાય છે. (૫) મોક્ષમાર્ગના ઉપાયભૂત હોવાથી તે ઉપાય કહેવાય છે.

ઉપરોક્ત શબ્દોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જે સાધના દ્વારા આત્માના દોષો નાશ પામે, આત્માની વિશુદ્ધિ થાય, ગુણશૂન્ય આત્મા ગુણોથી વાસિત થાય, તે આવશ્યક છે. તેના બે ભેદ છે - દ્રવ્યાવશ્યક અને ભાવાવશ્યક.

દ્રવ્યાવશ્યક - ઉપયોગ વિના ક્રિયા કરવી, તે દ્રવ્ય છે. આવશ્યકસૂત્રના મૂળપાઠો ઉપયોગ વિના બોલવા, અન્યમનસ્કપણે ઉઠવું, બેસવું, વંદનાદિ ક્રિયા માત્ર કરવી, તે દ્રવ્યાવશ્યક છે.

ભાવાવશ્યક - ઉપયોગપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી, તે ભાવ છે. મન, વચન, કાયાને નિશ્ચલ, નિષ્કંપ અને એકાગ્ર બનાવી જિનાજ્ઞા અનુસાર આવશ્યકની આરાધના કરવી, દોષ વિશુદ્ધિના લક્ષે જાગૃતિપૂર્વક સૂત્ર અને તેના અર્થનું ચિંતન-મનન કરીને એકાગ્રતા અને બહુમાનપૂર્વક પ્રત્યેક વિધિ-વિધાન કરવા, તે ભાવાવશ્યક છે.

સાધકનું આત્મવિશુદ્ધિનું લક્ષ દ્રવ્યાવશ્યકથી સિદ્ધ થતું નથી પરંતુ ભાવાવશ્યકથી જ થાય છે. ચતુર્વિધસંઘને ઉભયકાલ ભાવાવશ્યકની આરાધના કરવી, તેવી જિનેશ્વરની આજ્ઞા છે, તેથી સાધકને આ વિષયમાં સાવધાન રહેવું જરૂરી છે.

શ્રી આવશ્યકસૂત્રમાં એક શ્રુતસ્કંધ અને છ અધ્યયન છે - (૧) સામાયિક, (૨) ચૌવિસંથો (૩) વંદના (૪) પ્રતિક્રમણ (૫) કાઉસગ્ગ અને (૬) પરચક્ષ્માણ. આ છ અધ્યયન જ છ આવશ્યક છે. છ એ આવશ્યકની આરાધના ક્રમશઃ પૂર્ણ થાય, ત્યારે પ્રતિક્રમણની આરાધના

પૂર્ણ થાય છે.

શ્રી આવશ્યક સૂત્ર તથા પ્રચલિત પરંપરા અનુસાર પ્રતિક્રમણ સૂત્રના સૂત્રપાઠમાં ભિન્નતા પ્રતીત થાય છે. શ્રી આવશ્યકસૂત્ર ફક્ત ૧૦૦ શ્લોક પ્રમાણ છે. કાલક્રમે આચાર્યોએ અન્ય ગ્રંથોના અધારે આવશ્યક સાધનામાં સહાયક કેટલાક પાઠોનો ઉમેરો કર્યો અને કેટલાક પાઠોની નવી રચના કરી છે. આ રીતે પ્રતિક્રમણના સૂત્રપાઠનું કદ વધી ગયું છે. તે ઉપરાંત ભિન્ન ભિન્ન ગચ્છના આચાર્યોની પ્રતિક્રમણની પરંપરામાં પણ વિવિધતા પ્રતીત થાય છે.

આવશ્યક - ૧: સામાયિક

તેમાં મંગલાચરણ રૂપ નમસ્કારમંત્ર તથા સામાયિકના પ્રતિજ્ઞાસૂત્ર રૂપ 'કરોમિ ભંતે' - આ બે પાઠનો સમાવેશ થાય છે.

નમસ્કાર મહામંત્ર - આ જૈનધર્મનો સર્વ શ્રેષ્ઠ મંત્ર છે, તેમાં યૌદ્ધપૂર્વના જ્ઞાનનો સાર, તથા જિન બનવાની સમગ્ર સાધના સમાવિષ્ટ છે.

ધર્મનો પ્રારંભ 'નમો' થી થાય છે. અભિમાનનો નાશ થાય, ત્યારે જ નમસ્કાર થાય છે અને અભિમાનનો નાશ થાય ત્યારે જ સાધનાના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ થાય છે.

ગુણીજનોના ગુણો પ્રતિ આદર અને બહુમાનના ભાવ સહિત, તે ગુણો પ્રાપ્ત કરવાના લક્ષે ગુણીજનોના ચરણે ઝૂકવું, તે નમસ્કાર છે. તથાપ્રકારના ભાવપૂર્વક નમસ્કાર કરનાર સાધકનો અહંકાર સહજ રીતે ઓગળી જાય છે.

આ મહામંત્રમાં નમસ્કાર કરવા યોગ્ય અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ-સાધ્વી, આ પંચ પરમેષ્ઠી-પરમોચ્ય દશામાં સ્થિત આત્મા છે. આ પંચ પરમેષ્ઠીઓમાં કોઈ વ્યક્તિ વિશેષનું કે કોઈ ગચ્છ, વેશ કે સંપ્રદાયનું નામ નથી, પરંતુ તે પાંચે ગુણવાચક સંજ્ઞા છે. અધ્યાત્મ સાધના કરતા સાધક તથાપ્રકારની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે, ત્યારે તે સાધક અરિહંત આદિ પદને પ્રાપ્ત કરે છે.

અરિહંત - અરિ એટલે શત્રુ અને હંત એટલે હણનાર. મનને મલિન કરે, આત્માનું અહિત કરે, દુર્ગતિના દુઃખો પ્રાપ્ત કરાવે, તેવા રાગ-દ્વેષ, કલેશ, વેર-વિરોધ આદિ વૈભાવિક ભાવો અથવા ચાર ઘાતિકર્મરૂપ શત્રુનો જેણે નાશ કર્યો છે, તે અરિહંત છે. ચાર ઘાતિ કર્મોનો નાશ થવાથી અરિહંત ભગવાનમાં મુખ્ય ચાર ગુણ - કેવળજ્ઞાન, કેવળ દર્શન, વીતરાગદશા અને અનંત આત્મિકશક્તિ પ્રગટ થાય છે. આ ચાર ગુણના ધારક સર્વજ્ઞ કે કેવળી ભગવાનને

અરિહંત કહે છે. અરિહંત ભગવાનને ચાર આઘાતિ કર્મોનો ઉદય હોવાથી તેઓ દેહધારી હોય છે અને તેઓ બોલવું, ચાલવું, ખાવું-પીવું આદિ શરીરજન્ય પ્રત્યેક ક્રિયા વીતરાગભાવે કરે છે.

સિદ્ધ - જેણે સર્વ કર્મોનો નાશ કર્યો છે, જેના સકલ કાર્યો સિદ્ધ થઈ ગયા છે, તેવા સંપૂર્ણ શુદ્ધાત્માને સિદ્ધ કહે છે. સર્વ કર્મોનો નાશ થવાથી, તે શુદ્ધાત્મા અશરીરી હોય છે, તે સંસારમાં પુનઃ જન્મ-મરણ કરતાં નથી. તે શાશ્વતકાલ પર્યંત સિદ્ધક્ષેત્રમાં શુદ્ધ સ્વરૂપમાં અનંત આત્મગુણોમાં સ્થિત થાય છે અને અનંત આત્મિક- સુખની અનુભૂતિ કરે છે.

આચાર્ય - જે સાધુ જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચાર, આ પાંચ આચારનું પાલન સ્વયં કરે અને ચતુર્વિધ સંઘ પાસે આચાર પાલન કરાવે, તે આચાર્ય છે. તીર્થંકરની અનુપસ્થિતિમાં સંઘના અનુશાસ્તા, સંઘશિરોમણિ, સંઘનાયક, ગુણસંપન્ન મહાશ્રમણને આચાર્ય કહે છે.

ઉપાધ્યાય - સંઘમાં અધ્યાપનની વ્યવસ્થા માટે, શિષ્યોને યથાક્રમથી આગમ અધ્યયન કરાવવા માટે આચાર્યના

સહયોગી ગીતાર્થ અને બહુશ્રુત શ્રમણને ઉપાધ્યાય કહે છે. તેમના દ્વારા શાસનમાં આગમજ્ઞાનની પરંપરા પ્રવાહિત થાય છે.

સાધુ-સાધ્વી - સંસારના સમસ્ત પાપથી નિવૃત્ત થઈને અહિંસા, સત્ય, અયૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ, આ પંચમહાવ્રતના પાલન સાથે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની સાધના કરે છે, તે સાધુ છે. સાધુ પદ અત્યંત વિશાળ છે. આચાર્ય, ઉપાધ્યાયનો સમાવેશ પણ સાધુ પદમાં થઈ જાય છે.

સાધકની સાધનાનો પ્રારંભ સાધુ પદથી થાય છે, સર્વ પ્રથમ સાધક સંસારનો ત્યાગ કરીને પંચ મહાવ્રત સ્વીકાર કરીને સાધુ પદ પામીને સાધનાનો પ્રારંભ કરે છે. ત્યારપછી તે સાધકની યોગ્યતા અને આત્મગુણોનો વિકાસ થતાં તે સાધુ જ ક્રમશઃ ઉપાધ્યાય અને આચાર્ય પદને પામે છે. તે જ ક્રમથી સાધનાની પરિપક્વતાથી રાગ-દ્વેષ રૂપ મોહનીયકર્મનો નાશ થાય, ત્યારપછી ક્રમશઃ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય, આ ત્રણે કર્મોનો નાશ થાય, ત્યારે તે સાધક અરિહંત પદને પામે છે. ત્યારપછી આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં શેષ સર્વ કર્મોનો નાશ થતાં તે આત્મા સિદ્ધ

પદને પામે છે.

આ રીતે સાધુ પદથી પ્રારંભ થયેલી સાધના સિદ્ધપદની પ્રાપ્તિ થાય, ત્યારે પૂર્ણ થાય છે.

આ પરમેષ્ઠી ભગવંતો કાંઈ કરતા નથી, પરંતુ મહાપુરુષોને કરેલા નમસ્કાર સાધકોના ઉત્થાનનું નિમિત્ત બને છે, તેથી પરમેષ્ઠી ભગવાનને કરેલા નમસ્કારથી સાધકના સર્વ પાપોનો, વિઘ્નોનો, દુઃખ-દારિદ્ર્યનો નાશ થાય છે. આત્મા શુભ તથા શુદ્ધ ભાવોને પામે છે અને શાશ્વતકાલ પર્યંત આત્માનું હિત અને મંગલ કરે છે.

આ મંત્રની મહાનતા, વિશાળતા અને ગંભીરતાના કારણે સાધકો શ્રદ્ધાથી આ મંત્રનું સ્મરણ કરે છે.

સામાયિક પ્રતિજ્ઞાસૂત્ર- (૧) જે અનુષ્ઠાનોનું આચરણ કરવાથી સમભાવનો લાભ થાય, તે સામાયિક છે.

(૨) જગતના સમસ્ત જીવો પ્રતિ મૈત્રીભાવ રાખવો, તે સામાયિક છે. (૩) સમભાવની પ્રાપ્તિના લક્ષે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની આરાધના કરવી, તે સામાયિક છે.

સાધકની સમસ્ત સાધના રાગ-દ્વેષને છોડીને અખંડ સમભાવ અર્થાત્ વીતરાગદશાને પ્રાપ્ત કરવા માટે

છે. છ આવશ્યકમાં સામાયિકનું સ્થાન પ્રથમ છે.

સામાયિકના સ્વીકારથી સાધકની સાધનાનો પ્રારંભ થાય છે અને અખંડ સામાયિક-સમભાવની પ્રાપ્તિમાં સાધનાની પૂર્ણતા થાય છે. ‘કરેમિભંતે’ના પાઠ દ્વારા સાધક સામાયિકની પ્રતિજ્ઞાનો સ્વીકાર કરે છે. તેમાં સાધક સમભાવમાં સ્થિત થવા માટે સર્વ પાપકારી પ્રવૃત્તિનો મન, વચન, કાયાથી કરવા, કરાવવા કે અનુમોદનાનો ત્યાગ કરે છે.

આવશ્યક - ૨ : ચૌવિસંથો

બીજા આવશ્યકનું નામ ચૌવિસંથો-ચતુર્વિંશતિસ્તવ છે. ચૌવિસંથો એટલે ચોવીસ તીર્થકરોની સ્તુતિ ‘લોગસ્સ’ના પાઠથી થાય છે. ચોવીસ તીર્થકરોની સ્તુતિ-ભક્તિ કરવાથી સાધકની શ્રદ્ધા દૃઢતમ થાય છે. તેમ જ સાધકનું લક્ષ નિશ્ચિત થાય અને તેથી સાધનામાં સાધકનો ઉત્સાહ વધતો જાય છે.

લોગસ્સ - આ પાઠમાં ચોવીસ તીર્થકરોનું નામસ્મરણ છે. જેમ કમળ શબ્દનું ઉચ્ચારણ એક સુંદર ખીલેલા પુષ્પનો બોધ કરાવે છે, તે જ રીતે તીર્થકરોનું પવિત્ર નામ પણ તેના અનંત ગુણોની સ્મૃતિ કરાવે છે, તેનાથી સાધકના ભાવો

વિશુદ્ધ થાય, ક્રમશઃ ભક્તિભાવ વધતો જાય છે. આ રીતે નામસ્મરણનો અદ્ભુત મહિમા છે.

તીર્થકરો વીતરાગ હોવાથી તથા કર્મનો સિદ્ધાંત અચલ હોવાથી તીર્થકરો કાંઈ આદાન-પ્રદાન કરતા નથી, પરંતુ તીર્થકરોનું નામસ્મરણ કરી ભક્ત પોતાની ભાવના પ્રભુ સમક્ષ પ્રગટ કરે છે, હે પ્રભો ! આપ મારા પર પ્રસન્ન થાઓ અને મને ભાવઆરોગ્ય, બોધિલાભ તથા સમાધિ પ્રદાન કરો, મને સિદ્ધગતિ બતાવો. આ પ્રકારની ભાવનામાં કેવળ ભક્તની ભક્તિ અને લઘુતાનો ભાવ છે.

આવશ્યક - ૩ : વંદના

આત્મવિશુદ્ધિની સાધનામાં આગળ વધતાં, ચોવીસ તીર્થકરોની સ્તુતિ પછી, તેનો ભક્તિનો ભાવ અનંત, ઉપકારી ગુરુ પ્રતિ પ્રગટ થાય છે, તેથી ત્રીજો આવશ્યક 'વંદના' છે. વંદનાના ત્રણ પ્રકાર છે. ગુરુ રસ્તામાં ચાલતાં હોય અને સામે મળે, ત્યારે બે હાથ જોડી, મસ્તક નમાવી, 'મત્થએણં વંદામિ' શબ્દના ઉચ્ચારણપૂર્વક વંદન કરવા, તે જઘન્ય વંદના છે. ત્રણ આવર્તનપૂર્વક તિક્ષ્ણુત્તોનો પાઠ બોલીને પંચાગ નમાવીને વંદન કરવા, તે મધ્યમ વંદના છે અને ઉકડું આસને બેસી, બાર આવર્તનપૂર્વક ઈચ્છામિ

ખમાસમણોના પાઠથી વંદન કરવા, તે ઉત્કૃષ્ટ વંદના છે. ઈચ્છામિ ખમાસમણો... આ પાઠ દ્વારા ગુરુ પ્રતિ કૃતજ્ઞતા, બહુમાન અને આદરનો ભાવ પ્રગટ થાય છે. ગુરુની નિર્બાધ રૂપે આગળ વધતી, સંયમયાત્રાની સુખશાતાની પૃચ્છા કરીને દિવસ દરમ્યાન ગુરુની આશાતના થઈ હોય, તો તે દોષોની આલોચના આ પાઠ દ્વારા કરવાની હોય છે.

વંદન કરવાથી અહંકારનો નાશ થાય છે, ઊંચગોત્રકર્મનો બંધ થાય છે, સૌભાગ્ય અને અપ્રતિહત આજ્ઞાફળ તથા દાક્ષિણ્યભાવ-કુશળતાને પામે છે.

આવશ્યક - ૪ : પ્રતિક્રમણ

પ્રતિક્રમણ શબ્દ જૈનધર્મનો પારિભાષિક શબ્દ છે. પ્રતિક્રમણ એટલે પાછા ફરવું. વ્યક્તિ પોતાની મર્યાદાનું અતિક્રમણ કે ઉલ્લંઘન કરીને, પોતાના સ્વભાવને છોડીને, વિભાવમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે અને તેના પરિણામે પાપપ્રવૃત્તિનું સેવન કરે છે. પાપસેવનથી કર્મબંધ, ભવભ્રમણ આદિ દુઃખની પરંપરાનું સર્જન થાય છે. જ્યારે સ્વયં પોતાને મર્યાદાના ઉલ્લંઘનનું ભાન થાય, ત્યારે સાધક તે પ્રવૃત્તિથી પાછો ફરી સ્વસ્થાનમાં સ્થિત થઈ શાંતિ સમાધિનો અનુભવ કરે છે. આ જ પ્રતિક્રમણની સાધના તથા તેનું સુફળ છે.

પ્રતિક્રમણમાં મુખ્ય ચાર વિષય છે. (૧) હિંસા, અસત્ય આદિ સાધુ અને શ્રાવકોને માટે નિષિદ્ધ- ન કરવા યોગ્ય કૃત્યોનું આચરણ કર્યું હોય, (૨) સાધુધર્મ કે શ્રાવકધર્મ રૂપ કૃત્યોનું આચરણ કર્યું ન હોય, (૩) સ્વર્ગ, નરક આદિ જિનેશ્વર કથિત અપ્રત્યક્ષ વિષયમાં શ્રદ્ધાના ભાવ ન રાખ્યા હોય, (૪) સ્વચ્છંદ બુદ્ધિથી જિનેશ્વરના માર્ગથી વિપરીત પ્રરૂપણા કરી હોય, દિવસ દરમ્યાન આ ચાર વિષયોમાંથી કોઈ પણ વિષયમાં દોષસેવન થયું હોય, તો તે દુર્ભાવોથી પાછા ફરી શુભભાવમાં પ્રવેશ કરવો, તે સાધકની દૈનિક સાધના છે.

પ્રથમ ત્રણ આવશ્યકની આરાધનાથી પ્રતિક્રમણની પૂર્વભૂમિકા તૈયાર થાય છે, ત્યાર પછી ચોથા પ્રતિક્રમણ આવશ્યકમાં સાધુને માટે પાંચ મહાવ્રત, પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિ તથા શ્રાવકોને માટે બાર અણુવ્રત રૂપ કરણીય કૃત્યોમાં લાગેલા અતિચારોનું આત્મનિરીક્ષણ કરી, તેનાથી પાછા ફરવાનું છે. આવશ્યકસૂત્રમાં ચોથા આવશ્યકમાં મહાવ્રત કે અણુવ્રતોના સૂત્રપાઠ નથી. ભિન્ન ભિન્ન ગચ્છ પરંપરાનુસાર તેના પાઠમાં ભિન્નતા હોવા છતાં ભાવમાં એક્યતા છે.

શ્રી આવશ્યકસૂત્રમાં યોથા આવશ્યકમાં દશ પાઠનું કથન છે.

(૧) કરેમિભંતે - સર્વ પાપકારી પ્રવૃત્તિના ત્યાગ અને સમભાવમાં સ્થિત થવાના લક્ષે જ સાધક પાપથી પાછા ફરવા રૂપ પ્રતિક્રમણનો પ્રારંભ કરે છે, તેથી પ્રારંભમાં આ પાઠનું ઉચ્ચારણ થાય છે.

(૨) ચત્તારિ મંગલ - તેમાં લોકમાં રહેલા ચાર મંગલ, ચાર ઉત્તમ અને ચાર શરણનું કથન છે. આ પાઠ દ્વારા સાધક ભાવવિશુદ્ધિ સાથે પોતાની શ્રદ્ધા દઢ કરે છે. અને સંસારના નશ્વર અશરણભૂત પદાર્થોના શરણને છોડીને સારભૂત, શ્રેષ્ઠ શરણનો સ્વીકાર કરીને સાધનાના સામર્થ્યને પ્રાપ્ત થાય છે.

(૩) ઈચ્છામિ ઠામિ - આ સંક્ષિપ્ત પ્રતિક્રમણસૂત્ર છે. તેમાં પ્રતિક્રમણના વિષયભૂત મહાવ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ, શ્રમણધર્મ આદિ વિષયોની સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા છે.

(૪) ઈરિયાવહિયં - આ પાઠમાં ગમનાગમન તથા શારીરિક કોઈપણ ક્રિયાઓથી થયેલી વિરાધનાનું પ્રતિક્રમણ છે. તેનાથી એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના ચારે ગતિના જીવોની દશ પ્રકારની હિંસા સંબંધિત શુદ્ધિકરણ થાય છે.

દશ પ્રકારની હિંસા દ્વારા હિંસાની વ્યપકતા સ્પષ્ટ થાય છે. જીવ મરી જાય, ત્યારે જ હિંસાનો દોષ લાગે છે, તેમ નથી પરંતુ જીવ માત્રની સ્વૈચ્છિક ગતિ, પ્રવૃત્તિમાં બાધક બનવું, તેની પ્રગતિને રોકવી, સ્વાર્થવશ તેને સ્થાનાંતરિત કરવા, તેના મન-વચન કે કાયાને આંશિક પણ દુઃખ પહોંચાડવું, અન્ય જીવોને કોઈ પણ રીતે પ્રતિકૂળ થવું, તે હિંસા છે. સર્વ જીવોને પોતાના આત્મા સમાન જાણીને વ્યવહાર કરવો, તે હિંસાથી વિરામ પામવાનો ઉપાય છે.

(૫) શ્રમણસૂત્ર પહેલું - આ સૂત્રમાં નિદ્રામાં તથા સ્વપ્નાવસ્થામાં સેવેલા દોષોના પ્રતિક્રમણનું વિધાન છે.

(૬) શ્રમણસૂત્ર બીજું - આ સૂત્રમાં ગોચરી સંબંધિત દોષોનાં પ્રતિક્રમણનું કથન છે.

(૭) શ્રમણસૂત્ર ત્રીજું - આ સૂત્રમાં પ્રતિલેખન, સ્વાધ્યાય આદિ આવશ્યક કાર્યો કરતાં સમયે લાગેલા દોષોનું પ્રતિક્રમણ છે.

(૮) શ્રમણસૂત્ર ચોથું - તેમાં એક પ્રકારના અસંયમથી શરૂ કરીને તેત્રીસ પ્રકારની આશાતના સુધીના તેત્રીસ બોલમાંથી હેય, જ્ઞેય અને ઉપાદેયનો વિવેક કરીને હેય-ત્યાગ કરવા યોગ્ય બોલનો ત્યાગ અને ઉપાદેય-ગ્રહણ

કરવા યોગ્ય બોલનો સ્વીકાર કરવાનો છે.

અસંયમ - વૃત્તિઓનું સમ્યક્ પ્રકારે નિરીક્ષણ કરીને વૃત્તિઓનું કે ઈચ્છાઓનું નિયંત્રણ કે નિયમન કરવું, તે સંયમ છે અને ઈચ્છાઓને અમર્યાદિત રીતે વધવા દેવી, તે અસંયમ છે, અવિરતિના પરિણામ તે અસંયમ છે. રાગ-દ્વેષાદિ મલિન પરિણામો, તે અસંયમ છે. આપણા સમસ્ત દુઃખોનું કારણ અસંયમ છે.

અસંયમભાવોથી નિવૃત્ત થઈને સંયમભાવોનો સ્વીકાર કરવો, તે જ સાધના છે. અસંયમભાવની અપેક્ષાએ તેનો એક ભેદ છે. અસંયમના ભાવો વિવિધ પ્રકારે પ્રગટ થતાં હોવાથી તેના ૧૭ ભેદ પણ થાય છે.

આશાતના-આત્મગુણોનો નાશ કરે તેવા આચારણને આશાતના કહે છે. આશાતનાના ભાવો વિવિધ પ્રકારે પ્રગટ થાય છે, તેથી આશાતનાના ૩૩ પ્રકાર થાય છે. યથા - અરિહંતોની આશાતના-જૈનશાસનમાં કેન્દ્રસ્થાને અરિહંત ભગવાન છે. તેઓ જગજજીવોને ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે. તેઓ આપણા અનંત ઉપકારી છે. તેમના વચનોનો અપલાપ કરવો, જિનવચનોમાં શ્રદ્ધા ન રાખવી, સ્વર્ગ-નરકની વાતોને સ્વીકારવી નહીં, તે ઉપરાંત પાણીના એક

બુંદમાં અસંખ્યાતા જીવો, કંદમૂળમાં અનંતા જીવો વગેરે અપ્રત્યક્ષ વિષયોનો વિરોધ કરવો, તે અરિહંતોની આશાતના છે. તે જ રીતે વિપરીત વર્તન કરવું, તે તેમની આશાતના છે. સિદ્ધ ભગવાનના સ્વરૂપ વિષયક શંકા કરવી, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા આદિ પ્રતિ કોઈપણ પ્રકારે વેર વિરોધ કરવો, દેવ-દેવીની ઋદ્ધિ, વૈક્રિયશક્તિ વગેરે વિષયમાં શંકા કરવી, સમસ્ત જીવમાત્ર સાથે વેર-વિરોધ કરવો વગેરે ૩૩ પ્રકારે આશાતના થાય છે. શ્રી દશાશ્રુતસ્કંધ સૂત્રમાં ગુરુ સંબંધિત ૩૩ આશાતનાનું નિરૂપણ છે. ગુરુ પ્રતિ અનાદર અને અભક્તિ ભાવથી ગુરુથી વિપરીત વર્તન કરવું તે ગુરુની અશાતના છે.

આશાતના કરનાર સાધક જ્ઞાન-દર્શનના ક્ષેત્રમાં ગમે તેટલા આગળ વધે તેમ છતાં તે સાધકનો મોક્ષ કદાપિ થતો નથી. આશાતના કરનાર મહામોહનીય કર્મનો બંધ કરી દીર્ઘકાલ સુધી જન્મ-મરણ રૂપ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. સાધકે સર્વ પ્રકારે પુરુષાર્થ કરીને આશાતનાનો ત્યાગ કરવો, તે વિનયધર્મની આરાધના માટેનો સફળ ઉપાય છે.

(૯) શ્રમણસૂત્ર પાંચમું - આ સૂત્રમાં નિર્ગ્રંથ પ્રવચનની

મહત્તા પ્રદર્શિત કરીને વિરાધના યોગ્ય આઠ બોલનો ત્યાગ કરીને આઠ બોલની આરાધના કરવાનું કથન છે.

રાગ-દ્વેષની ગ્રંથીથી સર્વથા રહિત વીતરાગી સર્વજ્ઞ અરિહંત ભગવાન નિર્ગ્રંથ છે અને તેનો ઉપદેશ નિર્ગ્રંથ પ્રવચન છે. નિર્ગ્રંથ પ્રવચન ત્રિકાલ સત્ય છે, પૂર્ણ છે, તેની આરાધના કરનારને નિશંકપણે પૂર્ણતા સુધી પહોંચાડે છે. સાધકે તેની શ્રદ્ધા, પ્રતીતિ, રૂચિ કરીને તેની સ્પર્શના કરવાનો અર્થાત્ નિર્ગ્રંથ પ્રવચન કથિત આચારોનું પાલન કરવાનો પુરુષાર્થ કરવાનો છે. તેના માટે અસંયમ, અબ્રહ્મચર્ય, અકલ્પનીય આચરણ, અજ્ઞાન, અપ્રશસ્તક્રિયા, મિથ્યાત્વ, અબોધિ અને ઉન્માર્ગ, આ આઠ બોલનો ત્યાગ કરીને સંયમ, બ્રહ્મચર્ય, કલ્પનીય આચરણ, જ્ઞાન, પ્રશસ્ત ક્રિયા, સમ્યક્ત્વ, બોધિ અને સન્માર્ગ રૂપ આઠ બોલનો સ્વીકાર કરવાનો છે.

જે સાધકો ઉપરોક્ત આઠ બોલનો સ્વીકાર કરનારા ૧૮૦૦૦ શીલને ધારણ કરનારા, પંચ મહાવ્રતનું પાલન કરનારા, સાધુવેશને ધારણ કરનારા સર્વ સાધુ-સાધ્વીઓને ત્રિકાલ વંદનાપૂર્વક સૂત્ર પૂર્ણ થાય છે.

(૧૦) ક્ષમાપના સૂત્ર - વ્રતશુદ્ધિ માટે અતિચારોની

આલોચના તથા પ્રતિક્રમણની આવશ્યકતા છે. તે જ રીતે સમભાવની વૃદ્ધિ માટે ક્ષમાપનાનો ભાવ પણ સાધક જીવનમાં અત્યંત ઉપયોગી છે. ચોથા આવશ્યકમાં ક્રમશઃ વ્રતમાં લાગેલા સર્વ અતિચારોની આલોચના અને પ્રતિક્રમણ પછી સાધક વિશ્વમૈત્રીના ભાવપૂર્વક ‘ખામેમિ સલ્વે જીવા...’ના પાઠથી જગતના, સર્વ જીવો સાથે ક્ષમાનું આદાન-પ્રદાન કરે છે.

પ્રતિક્રમણથી ભૂતકાલીન દોષોની શુદ્ધિ, વર્તમાનમાં સંવરધર્મની આરાધના અને ભવિષ્યકાલમાં પાપનું પુનરાવર્તન ન કરવા માટે પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ થાય છે. આ રીતે પ્રતિક્રમણની આરાધનાથી સાધકની ત્રૈકાલિક શુદ્ધિ થાય છે.

આવશ્યક - ૫ : કાઉસર્ગ

પાંચમા આવશ્યકનું નામ કાઉસર્ગ-કાયોત્સર્ગ છે. કાયા + ઉત્સર્ગ - ત્યાગ કરવો, આયુષ્ય પૂર્ણ ન થાય, ત્યાં સુધી શરીરનો ત્યાગ શક્ય નથી, તેથી કાયોત્સર્ગની સાધના દ્વારા શરીરના મમત્વનો ત્યાગ કરવાનો છે.

સામાન્ય રીતે સર્વ સંસારી જીવોને પોતાના દેહ પ્રતિ ગાઢતમ અનુરાગ હોય છે, દેહાનુરાગ કે શરીરનું મમત્વ અન્ય અનેક સ્થાનોમાં મમત્વનું સર્જન કરે છે,

તેનાથી જ સમગ્ર સંસારનું સર્જન થાય છે. સાધકનું લક્ષ દેહભાવ કે દેહરાગને છોડીને આત્મભાવમાં સ્થિર થવાનું છે, તે લક્ષની સિદ્ધિ માટે કાયોત્સર્ગ ઉત્તમ સાધન છે.

સાધક વારંવાર કાયોત્સર્ગના પ્રયોગો દ્વારા દેહભાવને છોડવાનો પુરુષાર્થ કરે છે. શ્રી અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં કાયોત્સર્ગને 'વ્રણચિકિત્સા' કહ્યું છે. વ્રણ-ઘા પર ઔષધિ દ્વારા ચિકિત્સા કરવાથી ઘા રૂઝાઈ જાય છે, તેમ ચારિત્રમાં સેવન કરેલા અતિચારો રૂપી ભાવવ્રણની ચિકિત્સા માટે કાયોત્સર્ગ ઔષધિનું કાર્ય કરે છે. પ્રતિક્રમણની આરાધના દ્વારા દોષસેવનથી પાછો ફરેલો સાધક સૂક્ષ્મ દોષોની શુદ્ધિ માટે અથવા વિશેષ શુદ્ધિ માટે કાયોત્સર્ગ કરે છે.

સાધુ સમાચારીમાં સાધુની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ પછી પ્રાયઃ કાયોત્સર્ગનું વિધાન છે. યથા - પ્રતિલેખન, પરિષ્ઠાપન, ગમનાગમન, ગોચરીગમન આદિ આવશ્યક પ્રવૃત્તિઓ પછી સાધુ કાયોત્સર્ગ કરી અંતર્મુખ બની તત્સંબંધી દોષોનું અવલોકન કરી શકે છે. આ કાયોત્સર્ગ અતિચાર ચિંતન રૂપ છે. તે ઉપરાંત ક્યારેક સાધુ કાયોત્સર્ગમાં તીર્થકરના ગુણોનું ચિંતન અથવા પોતાની

સાધના માટે તપનું ચિંતન કરે છે, આ રીતે સાધક પ્રસંગાનુસાર પોતાના લક્ષ્યપૂર્વક કાયોત્સર્ગ કરે છે.

કાયોત્સર્ગનું પ્રયોજન - સાધુ અતિયારોનું પ્રતિકમણ કર્યા પછી પાંચમાં આવશ્યકમાં સૂક્ષ્મ દોષોનો નાશ કરીને આત્માની વિશેષ શુદ્ધિ માટે, પાપના પ્રાયશ્ચિત માટે, અઢાર પાપસ્થાન અને આઠ કર્મ અર્થાત્ કર્મ અને કર્મના કારણોનો નાશ કરવા માટે કાયોત્સર્ગ કરે છે.

કાયોત્સર્ગના આગાર- કાયોત્સર્ગના કાલ દરમ્યાન સાધક કાયાને સ્થિર રાખવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે પરંતુ શ્વાસ લેવો, મૂકવો, ઉઘરસ, ઈંક, બગાસુ, ઓડકાર વગેરે શરીરની સહજ ક્રિયાઓ અટકાવી શકાતી નથી અને જો તેને પ્રયત્નપૂર્વક અટકાવીએ, તો ચિત્તની એકાગ્રતા તૂટે છે, તેથી સહજ ક્રિયાઓથી શરીરનું હલનચલન થાય, તો તેની છૂટ હોય છે. તેને આગાર કહે છે અર્થાત્ ઈંક વગેરે આવવાથી કાયોત્સર્ગનો ભંગ થતો નથી. કાયોત્સર્ગના ૧૩ આગાર છે.

કાયોત્સર્ગની કાલ મર્યાદા - સાધકે અતિયાર ચિંતન કે તપચિંતન, આ બેમાંથી જે લક્ષે કાયોત્સર્ગ કર્યો હોય, તે લક્ષ પૂર્ણ થયા પછી પ્રગટપણે ‘નમો અરિહંતાણં’ બોલીને કાયોત્સર્ગ પૂર્ણ કરે છે.

પ્રતિજ્ઞા - કાયોત્સર્ગમાં કાયાના મમત્વના ત્યાગ સાથે ત્રણે યોગને સ્થિર કરવાના હોય છે, તેથી સાધક પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે કાયોત્સર્ગના કાલ દરમ્યાન હું મારી કાયાને પદ્માસન, સુખાસન આદિ કોઈ પણ એક આસને સ્થિર રાખીશ, વચનથી મૌન રહીશ અને મનને અશુભધ્યાનથી મુક્ત કરીને શુભધ્યાનમાં એકાગ્ર બનાવીશ, મારા કષાયાત્મા અને યોગાત્માનો ત્યાગ કરીને હું મારા શુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શન ઉપયોગાત્મામાં સ્થિર થઈશ. આ રીતે સજગપણે સંકલ્પબદ્ધ થઈને કાયોત્સર્ગ કરનાર તેના મહત્તમ લાભને પ્રાપ્ત થાય છે.

આવશ્યક - ૬ : પ્રત્યાખ્યાન

યોથા પ્રતિક્રમણ અને પાંચમા કાયોત્સર્ગ આવશ્યક દ્વારા પૂર્વકૃત કર્મોનો નાશ થાય છે, ત્યાર પછી ભવિષ્યકાલીન આવતા કર્મોનો નિરોધ કરવા છટ્ટો પ્રત્યાખ્યાન આવશ્યક છે.

પાપપ્રવૃત્તિના ત્યાગ માટે સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વકના દૃઢ સંકલ્પને પ્રત્યાખ્યાન કહે છે. આ લોકના પદાર્થો અનંત છે અને આપણી ઈચ્છા પણ અનંત છે. તેથી પદાર્થોના ભોગથી ઈચ્છા શાંત થતી નથી, એક ઈચ્છા પૂર્ણ થાય ત્યાં

બીજી અનેક ઈચ્છાઓ જાગૃત થાય છે. પ્રત્યાખ્યાન આપણી ઈચ્છાઓને સીમિત કરે છે. વૃત્તિઓને સંક્ષિપ્ત કરે છે. સાધનાના ક્ષેત્રમાં વૃત્તિસંક્ષેપનું અત્યંત મહત્ત્વ છે. અંતર્મુખ બનવા માટે વૃત્તિસંક્ષેપ સહાયક બને છે, તેથી સાધકો પોતાની આવશ્યકતાઓ સિવાયના તમામ પદાર્થોના ભોગનો ત્યાગ કરે છે અર્થાત્ તેના પરચક્ષ્માણ કરે છે, તેના બે ભેદ છે. (૧) મૂળગુણ પ્રત્યાખ્યાન (૨) ઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાન. અહિંસાદિ મુખ્ય પાંચ વ્રતના પરચક્ષ્માણને મૂળગુણ પ્રત્યાખ્યાન કહે છે. તેમાં પાંચ મહાવ્રત સર્વતઃ મૂળગુણ પ્રત્યાખ્યાન છે અને પાંચ અણુવ્રત દેશતઃ મૂળગુણ પ્રત્યાખ્યાન છે. મૂળગુણની પુષ્ટિ માટે જે પ્રત્યાખ્યાન કરાય, તે ઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાન છે. શ્રાવકના ત્રણ ગુણવ્રત, ચાર શિક્ષાવ્રત, દેશતઃ ઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાન છે. સર્વતઃ ઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાનના દશ ભેદ છે.

- (૧) અનાગત - ભવિષ્યમાં જે પ્રત્યાખ્યાન કરવાના હોય, તેને ભવિષ્યમાં આવતી બાધાને જોઈને પહેલા કરી લેવા.
 (૨) અતિકાંત - ભૂતકાલમાં જે પ્રત્યાખ્યાન કરવાના હતા, તે સેવા આદિ કોઈ કારણે થઈ શક્યા ન હોય, તેને પછી

કરવા. (૩) કોટિ સહિત- એક પ્રત્યાખ્યાનની સમાપ્તિ થાય, ત્યારે જ બીજા પ્રત્યાખ્યાનનો પ્રારંભ કરવો. (૪) નિયંત્રિત - જે દિવસે જે પરચક્ષ્માણ કરવાના હોય, તેને રોગાદિ વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ તે જ દિવસે પૂર્ણ કરવા. (૫) સાગાર- છૂટછાટ સહિતના પરચક્ષ્માણ. (૬) અનાગાર - કોઈ પણ પ્રકારની છૂટ વિનાના પ્રત્યાખ્યાન (૭) પરિમાણ - દ્રવ્યની, દત્તિની મર્યાદા કરવી. (૮) નિરવશેષ - મર્યાદિત સમય માટે ચારે આહારના પ્રત્યાખ્યાન કરવા. (૯) સંકેત - અંગુઠી, મુઠી, નમસ્કાર મંત્ર આદિ કોઈ પણ સંકેતપૂર્વકના પ્રત્યાખ્યાન. (૧૦) અદ્વા પ્રત્યાખ્યાન - પોરસી, બે પોરસી આદિ સમય-મર્યાદા સહિતના પ્રત્યાખ્યાન.

શ્રી આવશ્યકસૂત્રમાં છટ્ટા પ્રત્યાખ્યાન આવશ્યકમાં અદ્વા પ્રત્યાખ્યાનના દશ ભેદનું કથન છે.

(૧) નવકારશી પરચક્ષ્માણ - સૂર્યોદય પછી એક મુહૂર્ત- પર્યંત અશન, પાણી, મેવા-મીઠાઈ તથા મુખવાસ, આ ચારે આહારના પરચક્ષ્માણને નવકારશી પરચક્ષ્માણ કહે છે. (૨) પોરસી - સૂર્યોદય પછી એક પ્રહર પર્યંત

ચારે આહારના પરચક્ષાણ કરવા. (૩) બે પોરસી - સૂર્યોદય પછી બે પ્રહર પર્યંત ચારે આહારના પરચક્ષાણ કરવા. (૪) એકાસણુ - દિવસમાં એક વાર એક આસને બેસી ભોજન લેવું. ભોજન કર્યા પછી પાણીની છૂટ રાખીને ત્રણ અથવા ચાર આહારના પરચક્ષાણ કરવા. (૫) એકઠાણું - દિવસમાં એક વાર એક જ આસને બેસીને ભોજન કરવું. ભોજન કર્યા પછી ચારે આહારનો અને ભોજન દરમ્યાન કોઈપણ ચેષ્ટા કે હલન-ચલન કરવાનો ત્યાગ કરવો. (૬) આયંબિલ - દિવસમાં એકવાર એક આસને બેસીને રૂક્ષ, નીરસ તથા વિગય રહિત ભોજન લેવું. તેમાં દૂધ, દહીં, ઘી, તેલ, ગોળ, સાકર, મીઠાઈ, મેવા, ફળ કે શાકભાજીનો ઉપયોગ થતો નથી. (૭) ઉપવાસ - બીજા દિવસના સૂર્યોદય સુધી ત્રણ અથવા ચાર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવો. (૮) દિવસ ચરિમ પરચક્ષાણ - દિવસના અંતે જે પરચક્ષાણ કરવામાં આવે, તેને દિવસ ચરિમ પરચક્ષાણ કહે છે. તેમાં સૂર્યાસ્તથી બીજા દિવસના સૂર્યોદય સુધી ચારે આહારનો ત્યાગ હોય છે. (૯) અભિગ્રહ - પોતાના મનમાં નિશ્ચિત કરેલી પ્રતિજ્ઞા

કે સંકલ્પ સિદ્ધ ન થાય, ત્યાં સુધી ચારે આહારના પચ્યક્ર્ખાણ કરવા. (૧૦) નિર્વિકૃતિક (નીવિ) - દિવસમાં એક જ વાર વિગય રહિત ભોજન કરવું.

આગાર : પચ્યક્ર્ખાણનો સ્વીકાર કરનાર સાધક ઇન્દ્રસ્થ હોય, તેણે શ્રદ્ધાપૂર્વક પચ્યક્ર્ખાણ ગ્રહણ કર્યા હોય, તેમ છતાં ક્યારેક તે પ્રતિજ્ઞાનું પૂર્ણપણે પાલન થતું નથી, તેવી પરિસ્થિતિમાં પચ્યક્ર્ખાણનો સર્વથા ભંગ ન થાય, તે માટે આચાર્યોએ દરેક પચ્યક્ર્ખાણમાં આગાર-અપવાદ કે છૂટનું કથન કર્યું છે. (૧) અનાભોગ - ભૂલથી પચ્યક્ર્ખાણનો ભંગ થાય કે (૨) સહસાકાર - અચાનક વરસાદ આવવાથી વગેરે કોઈ પણ અણધારી પરિસ્થિતિમાં મુખમાં પાણીનું ટીપું જાય, તો પચ્યક્ર્ખાણનો ભંગ થતો નથી. (૩) પ્રચ્છન્નકાળ - વાદળાં આદિના કારણે સમયનો ખ્યાલ ન રહ્યો હોય, (૪) દિશામોહ (૫) સાધુવચન (૬) સર્વ સમાધિ પ્રત્યયાકાર - આકસ્મિક કોઈ બીમારી આવે અને અસમાધિ ભાવ થાય અને રોગની ઉપશાંતિ માટે ઔષધ વગેરે લેવું પડે, (૭) મહત્તરાકાર - ગુરુ વગેરે વડિલ પુરુષની આજ્ઞા થવાથી પચ્યક્ર્ખાણ પાળી લેવા પડે.

(૯) સાગારિકાગાર - કોઈ ગૃહસ્થ દર્શનાદિ માટે આવે અને આસન કે સ્થાન પરિવર્તન કરવું. (૯) આકુંચન - પ્રસારણ - એક આસને બેસીને ભોજન કરતા હોય તેમાં હાથ-પગ વગેરે લાંબા-ટૂંકા કરવા. (૧૦) ગુર્વભ્યુત્થાન - ગુરુ પધારે, તો સ્થાન ઉપરથી ઊભા થવું. (૧૧) પરિષ્ઠાપનિકાગાર - અન્ય સાધુને આહાર પરઠવો પડે તેમ હોય, તો તે આહાર વાપરવો. (૧૨) લેપાલેપ - દાતાના હાથ અથવા વાસણ ઘી, તેલ આદિ સ્નિગ્ધ પદાર્થોથી ખરડાયેલા હોય તેને લૂંછીને તે હાથેથી રૂક્ષ ભોજન વહોરાવે. (૧૩) ઉત્ક્ષિપ્ત વિવેક - આયબિલમાં ગ્રાહ્ય રોટલી, ભાત આદિ પર ગોળ, સાકરના ટુકડા વગેરે વિગય પહેલેથી રાખેલા હોય અને ગૃહસ્થ તે વિગયને ઉપાડીને રોટલી વગેરે વહોરાવે. (૧૪) ગૃહસ્થ સંસૃષ્ટ - ગૃહસ્થના હાથ, ચમચા આદિ ઘી, તેલ, આદિ વિગયયુક્ત હોય અને તેનાથી વહોરાવે, તો સાધુ તે ગ્રહણ કરી શકે છે. અંતિમ ત્રણે આગાર સાધુને માટે છે.

સાધક છટ્ટા પ્રત્યાખ્યાન આવશ્યકમાં પોતાની ઈચ્છાનુસાર કોઈ પણ પ્રત્યાખ્યાન કરી શકે છે. પ્રત્યાખ્યાન

આવશ્યકનું નામ ‘ગુણધારણા’ છે. પ્રત્યાખ્યાનનો સ્વીકાર કરવાથી મૂળગુણ અને ઉત્તરગુણની શુદ્ધિ, વૃદ્ધિ, પુષ્ટિ થાય છે.

આ રીતે છ એ આવશ્યકની આરાધના દ્વારા સાધક આત્મવિશુદ્ધિના લક્ષને સિદ્ધ કરી શકે છે. તેથી જ ચતુર્વિધ સંઘને આ આરાધના અવશ્યકરણીય છે.

અંતિમમંગલ - સાધનાના પ્રારંભમાં કરેલું મંગલાચરણ નિર્વિઘ્ને સાધનાની સમાપ્તિ માટે છે, તે જ રીતે સાધનાની પૂર્ણતા પછી પણ સાધક દેવાધિદેવ, શાસનનાયક પ્રતિ કૃતજ્ઞતાનો ભાવ પ્રગટ કરી, તેમની સ્તુતિ-ભક્તિ કરે છે. તે ઉપરાંત સાધનાના ભાવોને ચિરકાલ ટકાવી રાખવા માટે અંતિમ મંગલ થાય છે. આવશ્યક સૂત્રના અંતિમ મંગલરૂપે ‘નમોત્યુષાં’ નો પાઠ છે.

નમોત્યુષાં - તેમાં સિદ્ધ ભગવંતો તથા અરિહંત ભગવંતોની ગુણસ્તુતિ છે. પ્રભુના અનંત ગુણોમાંથી કેટલાક વિશિષ્ટ ગુણો દ્વારા તીર્થંકરોનું સ્વરૂપ, પ્રભુનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ, જગત સાથે તેમનો પવિત્ર સંબંધ તેમજ શાશ્વત સ્થાન રૂપ સિદ્ધપદનું નિરૂપણ છે.

તીર્થકરના એક-એક ગુણોના સ્મરણથી સાધક પોતાનું લક્ષ્ય દૃઢ કરે છે. તીર્થકરના ગુણ સ્તવનથી તીર્થકરોનું અથવા શુદ્ધાત્માનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય છે.

તીર્થકરોના પાંચે કલ્યાણકની ઉજવણી સમયે ૬૪ ઈન્દ્રો આવે છે. તેમાં પ્રથમ દેવલોકના ઈન્દ્ર-શકેન્દ્ર આ પાઠ દ્વારા પ્રભુની સ્તુતિ કરે છે. તેથી આ પાઠનું નામ શકસ્તવ છે.

આ રીતે અખંડ શુદ્ધ સ્વભાવ-સમભાવની પ્રાપ્તિના લક્ષે સાધનાનો પ્રારંભ કરે છે. સર્વ પાપકારી પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરી, પ્રથમ સામાયિક આવશ્યકની આરાધના કરે, ત્યારપછી ચોવીસ તીર્થકરોની નામસ્તુતિ દ્વારા તેમના પ્રતિ ઉપકારના ભાવ અંતરમાં ધારી પોતાના લક્ષને નિશ્ચિત કરે છે, ત્યારપછી પ્રત્યક્ષ ઉપકારી ગુરુને વંદન કરી પ્રતિક્રમણ માટે તૈયાર થાય અને ક્રમશઃ ગુરુ સમક્ષ પોતાના અતિયારોની આલોચના, નિંદા, ગર્હા કરીને તેનું પ્રતિક્રમણ કરે, ત્યારપછી સૂક્ષ્મતમ દોષોની વિશુદ્ધિ માટે કાયોત્સર્ગ કરે અને અંતે પોતાના પ્રાયશ્ચિતના દંડ રૂપે અથવા મૂળ- ઉત્તરગુણોને ધારણ કરવા માટે અંતિમ

પ્રત્યાખ્યાન આવશ્યકની આરાધના અને અંતે તીર્થકરોની ગુણસ્તુતિ કરીને સાધનાને પૂર્ણ કરે છે.

છ એ આવશ્યકની આરાધના જીવનવિશુદ્ધિ અને સંયમવિશુદ્ધિની ક્રિયા હોવાથી સાધનાની આધારશિલા છે.

ચોવીસ તીર્થકરોમાંથી અંતિમ તીર્થકર પ્રભુ મહાવીરસ્વામીના શાસનમાં દશ કલ્પમાં પ્રતિક્રમણ કલ્પ સ્થિતકલ્પ છે, તેથી સાધુ-સાધ્વીને માટે ઉભયકાલ પ્રતિક્રમણની આરાધના અનિવાર્ય છે પરંતુ શેષ તીર્થકરોના શાસનમાં પ્રતિક્રમણ અસ્થિતકલ્પ છે. તે કાલના લોકો ઋજુ-પ્રાણ હોવાથી જ્યારે દોષનું સેવન થાય, ત્યારે તેઓ તુરંત પ્રાયશ્ચિત કરી લેતા હતા, આ રીતે છ આવશ્યક રૂપ પ્રતિક્રમણ ન કરવા છતાં તેઓ આત્મવિશુદ્ધિ માટે પ્રતિક્રમણની આરાધના કરતા હતા. આ રીતે સ્થિતકલ્પ કે અસ્થિતકલ્પ, બંને કલ્પના સાધકોના અંતરમાં આવશ્યક-પ્રતિક્રમણની સાધના પ્રાણ સમ રહી છે.

श्री आगम सूत्र

❖ अंगसूत्र-११ ❖

- १) श्री आचारांग सूत्र
- २) श्री सूत्रकृतांग सूत्र
श्री सूयगडांग सूत्र
- ३) श्री स्थानांग सूत्र
श्री ढाशांग सूत्र
- ४) श्री समवायांग सूत्र
- ५) श्री व्याख्याप्रज्ञप्ति सूत्र
श्री लगवती सूत्र
- ६) श्री ज्ञाताधर्मकथांग सूत्र
- ७) श्री उपासकदशांग सूत्र
- ८) श्री अंतकृतदशांग सूत्र
श्री अंतगड सूत्र
- ९) श्री अनुत्तरोपपातिक सूत्र
श्री अनुत्तरोववाढ सूत्र
- १०) श्री प्रश्नव्याकरण सूत्र
- ११) श्री विपाक सूत्र

श्री दृष्टिवाह सूत्र
(उपलब्ध नहीं)

❖ उपांगसूत्र-१२ ❖

- १२) श्री औपपातिक सूत्र
श्री उववाढ सूत्र
- १३) श्री राजप्रश्नीय सूत्र
श्री रायपसेणीय सूत्र
- १४) श्री ञवाञ्जवालिगम सूत्र
- १५) श्री प्रज्ञापना सूत्र
श्री पत्रवाण सूत्र
- १६) श्री ञंभूद्वीप प्रज्ञप्ति सूत्र
- १७) श्री चंद्रप्रज्ञप्ति सूत्र
- १८) श्री सूर्यप्रज्ञप्ति सूत्र
- १९) श्री निरयावलिका सूत्र
- २०) श्री कल्पवतंसिका सूत्र
श्री कल्पवतंसिया सूत्र
- २१) श्री पुष्पिकासूत्र
श्री पुष्पिया सूत्र
- २२) श्री पुष्पयूलिकासूत्र
श्री पुष्पयूलिया सूत्र

- २३) श्री वृष्णिदशा सूत्र
श्री वह्निदशा सूत्र

❖ भूणसूत्र-४ ❖

- २४) श्री उत्तराध्ययन सूत्र
- २५) श्री दशवैकालिक सूत्र
- २६) श्री नंदी सूत्र
- २७) श्री अनुयोगद्वार सूत्र

❖ छेदसूत्र-४ ❖

- २८) श्री निशीथ सूत्र
- २९) श्री दशाश्रुतस्कंध सूत्र
- ३०) श्री भृष्टकल्प सूत्र
- ३१) श्री व्यवहार सूत्र
- ३२) श्री आवश्यक सूत्र

પ્રકાશક

શ્રીમતી સોનલબેન યોગેશભાઈ અજમેરા શ્રીમતી પાડલબેન કેતનભાઈ અજમેરા
શ્રીમતી સ્મિતાબેન મિલનભાઈ અજમેરા

સૌખન્ય

અમ આત્મશુદ્ધિના પ્રેરક, શ્રદ્ધા-ધ્યાન માર્ગના માર્ગદર્શક તથા અમ
કલ્યાણમિત્ર પૂ. પિતાશ્રી સ્વ. રસિકલાલ ચંડુલાલ અજમેરાની સ્મૃત્યર્થે
માતૃશ્રી વિજયાબેન રસિકલાલ અજમેરા

સુપુત્રો: સ્વ. શ્રી યોગેશભાઈ રસિકલાલ અજમેરા

શ્રી કેતન રસિકલાલ અજમેરા શ્રી મિલન રસિકલાલ અજમેરા
શ્રીમતી હિના નિમેષ કોઠારી

પ્રાપ્તિ સ્થાન

શ્રી મિલન અજમેરા

૧૦૦૧, જુહુ અંકુર, ગુલમોહર કોસ રોડ નં. ૧૦, જેવીપીડી સ્કીમ,
સુજ્ય હોસ્પિટલની સામે, મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૪૯. Mob.: 9322401398

શ્રી બકુલભાઈ કોઠારી
બકુલ ઓપ્ટીકલ્સ,
૨૦, ન્યૂ જાગજ્ઞાય મેઈન રોડ,
રાજકોટ, Mob.: 9824312269

પાવનધામ
BCCI ગ્રાઉન્ડ પાસે, પાવનધામ માર્ગ,
કાંઠીવલી (વેસ્ટ), મુંબઈ ૪૦૦ ૦૬૭
Mob.: 93230 04544/9619596869

પરમ પ્રિંટર્સ - 9825193988

◆ કિંમત: રૂ. ૩૦૦/-

◆ શ્રુત સેવાર્થે કિંમત રૂ. ૧૦૦/-